

УДК 903.233 (4)

О. В. Ромашко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СКІФСЬКІ БРОНЗОВІ КАЗАНИ
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (З ГОРИЗОНТАЛЬНИМИ
ТА ВЕРТИКАЛЬНИМИ РУЧКАМИ)**

Подается опис одного з типів скіфських казанів, головною ознакою яких є розміщення вертикальних та горизонтальних ручок на тулубі посудини. У роботі аналізується серія з 17 виробів з теренів Східної Європи.

Ключові слова: скіфська культура, казани, Північне Причорномор'я, типологія, тип, горизонтальні та вертикальні ручки.

Приводится описание одного из типов скифских котлов, главным признаком которых является размещение вертикальных и горизонтальных ручек на туловище сосуда. Анализируется серия из 17 изделий с территории Восточной Европы.

Ключевые слова: скифская культура, котлы, Северное Причерноморье, типология, тип, горизонтальные и вертикальные ручки.

The paper describes a type of Scythian boilers, the main feature of which is the placement of vertical and horizontal handles on the trunk of the vessel. The paper describes 17 items from the territories of the West Europe.

Key words: Scythian culture, boilers, Northern Black Sea Coast, typology, type, horizontal and vertical handles.

Однією з найбільш сталих типологічних ознак металевих казанів скіфської культури є система розташування ручок на їх тулубі. За такою ознакою ця виразна категорія посуду поділяється на три групи. Перша репрезентована казанами з горизонтальними ручками, розташованими на верхній частині тулуба; друга – казанами, які мають як горизонтальні, так і вертикальні ручки; третя – казанами з вертикальними ручками. У статті розглянуто казани другої групи, головною морфологічною ознакою яких виступає поєднання на поверхні одного виробу горизонтальних та вертикальних ручок. Слід зазначити, що горизонтальні ручки цього типу досить однотипні за морфологічними ознаками, в той час як вертикальні вирізняються значною варіабельністю. Вони можуть мати вигляд зооморфних фігурок чи прикрашені одним або трьома виступами, але ці ознаки є лише варіантами декоративного оформлення. Надалі при визначенні цих трьох груп нами будуть використовуватися позначення група А, група В, група С. Стаття присвячена узагальненню відомостей про казани групи В.

Казани з горизонтальними та вертикальними ручками не виокремлюються дослідниками в окремий тип або групу. Традиційно вони розглядаються як варіанти різних типів. Так, за типологічною схемою А. П. Манцевич вони розподіляються на дві групи: до першої віднесені казани келермеського типу, до другої – казани класичного періоду скіфської культури [16, с. 150]. За типологічною класифікацією казанів Азіатського степу, здійсненою Н. А. Боковенко, казани з горизонтальними та вертикальними ручками віднесені до підваріанта другого типу за такими основними ознаками: напівсферичність тулуба, наявність на ньому горизонтальних та вертикальних ручок [4, с. 49]. В іншій класифікаційній схемі, присвяченій розгляду казанів Північного Причорномор'я, Н. А. Боковенко наголошує на необхідності включення екземплярів з вертикальними та горизонтальними ручками на тулубі в якості підтипів до третього та четвертого типів, головними ознаками яких є відповідно напівсферична та еліпсоподібна форма тулуба, воронкоподібні піддони та вертикальні ручки [5, с. 170-171].

Віднесення в сучасних класифікаціях казанів з різними варіантами розташування ручок до одного типу здається нам невинуватим з огляду на те, що саме ця ознака, а не форма тулуба та піддона, орнаментальні елементи тощо є найбільш сталою. Вона дозволяє з певністю поділити казани скіфської культури на три вищезначені групи з їх подальшою формально-типологічною диференціацією.

Головною причиною, яка зумовила недостатню увагу дослідників до казанів групи В, можна вважати їх відносну нечисленність порівняно до загальної кількості скіфських казанів, яких, за наведеними С. В. Поліним та Б. М. Мозолевським підрахунками, налічується близько 100 екземплярів (з урахуванням «депаспортизованих» казанів з музеїв Росії та України) [21, с. 354]. Якщо виходити з цих даних, то питома вага казанів з горизонтальними та вертикальними ручками становить лише 17 % від загальної кількості цієї категорії посуду.

Картографування казанів групи В свідчить про їх значну географічну поширеність на теренах Східної Європи: 10 казанів походять зі степової смуги Північного Причорномор'я, 5 – із лісостепової, 2 – з Прикавказзя та півночі Молдови.

Більшість казанів групи, яка розглядається, була відома ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Перший такий казан було знайдено у 1870 р. біля с. Муртоноша Єлизаветинського повіту Херсонської губернії під час руйнування селянами кургану. Разом з частиною поховального інвентарю він надійшов до Одеського історичного музею [8, с. 203].

Приблизно у 1895 р. у зруйнованому кургані біля с. Тишки на р. Сула знайдено ще один казан, який за рішенням Археологічної комісії було передано до Ермітажу [12, с. 22].

У 1897-1898 рр. С. А. Мазараки досліджено курган № 1 поблизу с. Волоковці на правому березі р. Сула, в основному похованні якого виявлено казан з горизонтальними та вертикальними ручками [13].

Чотири екземпляри казанів походять із розкопок М. І. Веселовського. Один з них знайдено в 1903–1904 р. у кургані № 3Ш (24) Келермеської групи [9]. Другий відкрито під час дослідження в 1912-1913 рр. кургану Солоха (ніша С бокової гробниці) [18, кат. 69]. Два походять з курганів № 9 та 10 Єлизаветинського могильника в Нижньому Подонні, досліджених в 1912 р. [6].

Знахідка двох казанів пов'язана з роботою експедицій ВУАК у воронізькій лісостеповій зоні. Один з них походить з кургану № 4 поблизу с. Мастюгіно (неподалік від м. Воронеж), дослідженого у 1908 р. І. Е. Макаренко [17]. Другий казан знайдено в 1912 р. під час розкопок кургану № 10 з групи Частих курганів [11, с. 35–37, 39].

Один казан було випадково знайдено поблизу с. Андрусівка Олександрійського повіту Херсонської губернії. Його придбав В. А. Волохін та передав до фондів Ермітажу [16].

У 1923 р. під час розвідок В. А. Грінченка в урочищі Перещепине, що знаходиться поблизу м. Більськ Котелевського району Полтавської області, знайдено бронзовий орнаментований казан з горизонтальними та вертикальними ручками [25].

У другій половині ХХ ст. серія казанів групи В значно доповнилася, в тому числі за рахунок знахідок у добре задокументованих і датованих поховальних комплексах скіфської культури.

У 1966 р. до наукового обігу введено казан з горизонтальними та вертикальними зооморфними ручками, який випадково знайдено біля м. Якобені-Дингені (північ Молдови) [7, с. 157].

Казани з горизонтальними та вертикальними ручками походять з ніші Північної могили Гайманової Могили поблизу с. Балки Василівського району Запорізької області, яка досліджена в 1969-1970 рр. Північно-Рогачинською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. І. Бідзілі [1]; з Південного поховання Бердянського кургану, дослідженого в 1977-1978 рр. Приазовською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. М. Чередниченка поблизу с. Нововасилівка Бердянського району Запорізької області [3]; з ніші 1 головного поховання кургану біля с. Велика Знаменка Кам'янсько-Дніпровського району та з поховання № 9 кургану № 1, розташованого поблизу с. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області, які були досліджені Знаменівським загоном Запорізької експедиції Інституту археології АН УРСР [20, с. 285–286; 14].

Згадка про казан з горизонтальними та вертикальними ручками, який походить з с. Осокорівка Херсонського району Херсонської області, наявна в узагальнюючій праці А. П. Манцевич, присвяченій кургану Солоха [18, с. 89].

Таким чином, на сьогоднішній день нам відомо 17 екземплярів казанів групи Б. Хронологічні межі їх виготовлення та використання носіями скіфської культури можуть бути визначені VII–IV ст. до н. е.

До архаїчного часу відноситься казан з кургану № 3Ш (24) Келермеського могильника, який переконливо датується Л. К. Галаніною третьою чвертю VII ст. до н. е. [9, с. 180–184]. До кінця цього періоду, за визначенням Є. І. Діаманта, відноситься курган біля с. Мортоноша, який датується VI – початком V ст. до н. е. Цій даті не заперечує ні географічна близькість кургану тясминської групи пам'яток, ні датування бронзової позолоченої вазі іонійської роботи, яка входила до складу поховального інвентарю [8, с. 204].

Максимального поширення казани групи В набувають за класичного періоду скіфської культури, який охоплює V–IV ст. до н. е.

За наявністю в комплексі хіосських амфор до V ст. до н. е. відноситься курган біля с. Велика Знаменка і, відповідно, казан, що походить з нього [20, с. 286]. Цим же часом О. Б. Супруненко датує казан з урочища Перешепине [25].

Бічна гробниця кургану Солоха, на думку А. П. Манцевич, може бути датована кінцем V ст. до н. е. або самим початком IV ст. до н. е. [18, с. 88, 99]. На думку О. І. Тереножкіна та Б. М. Мозолевського, дата Солохи визначається першою половиною IV ст. до н. е. [26].

Південна гробниця Бердянського кургану датується О. Є. Фіалко порубіжжям V–IV ст. до н. е. на основі аналізу комплексу озброєння [29, с. 75–77]. Ця ж точка зору підтримується і в працях інших дослідників, які датують знахідки, посилаючись на пластинчасту налобну ромбоподібну прикрасу, яка входила до набору кінського обладунку [28, с. 69–78].

За визначенням А. П. Манцевич, казан з с. Андрусівка відноситься до другої групи казанів, яка датується в межах V–IV ст. до н. е. [16, с. 150].

І. В. Бруяко, користуючись типологічною схемою Н. А. Боковенко, відносить казан з м. Якобені-Дингені до 3-ї чи 4-ї групи та датує його V–IV ст. до н. е. [7, с. 157].

До IV ст. до н. е. належить цілий ряд багатих скіфських курганів, з яких походять казани групи Б. Зокрема, В. І. Бідзіля таку дату визначив для Гайманової Могили [1, с. 55], В. А. Іллінська – для курганів біля с. Тишки та с. Вовковці [12, с. 79–80], А. П. Манцевич – для кургану біля с. Мастюгіно [17, с. 35–37]. До IV ст. до н. е. належить і казан з кургану № 1 біля с. Кам'янка-Дніпровська [14, с. 19].

Найпізнішим в серії казанів групи В є казан з кургану № 9 могилика Часті кургани, який датується IV–III ст. до н. е. [11].

Таким чином, казани групи В становлять в архаїчний період 12,5 % (Келермес та с. Мортоноша), у класичний період 81,25 %, у пізньоскіфській – 6,25 % (курган IV–III ст. до н. е. № 9 з групи Часті кургани). У класичний період існування скіфської культури казани групи В домінують у IV ст. до н. е. Отже, при врахуванні можливості довгого використання виробу більшість казанів з горизонтальними та вертикальними ручками побутували в обмеженій хронологічній діапазон, тобто з кінця V до кінця IV ст. до н. е.

На думку Є. І. Діаманта, казани з горизонтальними та вертикальними ручками виступають як варіант перехідного типу від архаїчної традиції вертикального розміщення ручок до новаційної, яка знайшла вираження у горизонтальності ручок на тулубі виробу [8, с. 204–205]. За нашими підрахунками, відомо 12 казанів з горизонтальними ручками, які було знайдено у таких місцях: Келермес курган 1 (VII ст. до н. е.) [9]; с. Швайківці (VII – VI ст. до н. е.) [2, с. 56]; с. Крячківка (V ст. до н. е.) [12, с. 79]; п. № 2 кургану № 6 біля с. Кам'яна Балка (другої – початку третьої чверті V ст. до н. е.) [10, с. 52]; с. Іване-Пусте (за географічним розташуванням приблизно датується VII–VI ст. до н. е.) [29]; Близнюк – 2 (V ст. до н. е.) [22]; п. № 2 кургану № 2 біля с. Минівка (V ст. до н. е.) [19, с. 89]; к. 12 Стеблівський могильник (друга половина V ст. до н. е.) [24]; бічна могила кургану Солоха (початок IV ст. до н. е.) [18, 19, кат. 74], Південна гробниця Бердянського кургану (V–IV ст. до н. е.) [3, с. 69–78]; Мреснота Могила (V–IV ст. до н. е.) [30, р. 203]; курган № 1 з аулу Уляп (IV ст. до н. е.) [13, с. 122, 188, кат. 62]). З них 25 % відносяться до архаїчного періоду існування скіфської культури, 75 % – до класичного. Домінуюча кількість казанів з горизонтальними ручками відноситься до V ст. до н. е. (41,66 %).

У результаті зіставлення відомих дат побутування казанів групи А з групою В виявляється, що хронологічно вони деякий час співіснують з домінуванням кожного у різні періоди. Так, казани групи А переважають в V ст. до н. е., а групи В – в IV ст. до н. е. Виходячи з цього, зазначимо, що теза Є. І. Діаманта про «перехідну» роль казанів з горизонтальними та вертикальними ручками потребує більш детального розгляду.

Бібліографічні посилання

1. Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової Могили / В. І. Бідзіля // Археологія. – 1971. – № 1. – С. 44–57.
2. Бандрівський М. Захисне озброєння на заході України: час і причини появи / М. Бандрівський // Цитаделя. – 2009. – № 1. – С. 56–59.

3. Болтрик Ю. В. Бердянский курган / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко, Н. Н. Чердниченко // Российская археология. – 1994. – № 3. – С. 140–156.
4. Боковенко Н. А. Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в Азиатских степях / Н. А. Боковенко // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа. – Новосибирск, 1981. – С. 42–51.
5. Боковенко Н. А. Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов) / Н. А. Боковенко // Древние памятники Кубани (материалы семинара). – Краснодар, 1990. – С. 166–235.
6. Боковенко Н. А. Этуд о бронзовых котлах Северного Причерноморья / Н. А. Боковенко // Клейн Л. С. Археологическая типология. – Ленинград, 1991. – С. 256–263.
7. Бруяко И. В. Ранние кочевники в Европе / И. В. Бруяко. – Кишинев, 2005.
8. Диамант Э. И. Литой бронзовый котел из Мартоношского кургана / Э. И. Диамант // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1962. – Вып. 4. – С. 203–205.
9. Галанина Л. К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи / Л. К. Галанина. – М., 1997.
10. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев, 2008.
11. Замятнин С. И. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем / С. И. Замятнин // Советская археология. – 1946. – Т. VIII. – С. 35–39.
12. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К., 1968.
13. Канторович А. Р. Бронзолитерное искусство из курганов Адыгеи / А. Р. Канторович, В. Р. Эрлих. – М., 2006.
14. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. – К., 2007.
15. Кузнецова Т. М. Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) / Т. М. Кузнецова // Проблемы современной археологии. – М., 2008. – С. 173–198.
16. Манцевич А. П. Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // Исследования по археологии СССР. – Л., 1961. – С. 145–150.
17. Манцевич А. П. Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1973. – Вып. 15. – С. 12–46.
18. Манцевич А. П. Курган Солоха / А. П. Манцевич. – Л., 1987.
19. Мухопад С. Е. Новые материалы скифского времени из Приорелья / С. Е. Мухопад // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск, 1981. – С. 88–93.
20. Отрощенко В. В. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка / В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассмакин // Археологические открытия за 1984 г. – 1986. – С. 285–286.
21. Полин С. В. Курганы Скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы) / С. В. Полин, Б. Н. Мозолевский. – К., 2005.
22. Ромашко В. А. Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье / В. А. Ромашко, С. А. Скорый. – Д., 2009.
23. Рыгдылон Э. Р. Бронзовые котлы Иркутского музея / Э. Р. Рыгдылон, П. П. Хороших // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 253–259.
24. Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье / С. А. Скорый. – К., 1997.

25. Супруненко Б. О. З історії археологічних досліджень на Полтавщині. Короткий нарис / Б. Супруненко. – К.; Полтава, 2007.

26. Тереножкин А. И. Мелитопольский курган / А. И. Тереножкин, Б. Н. Моляевский. – К., 1988.

27. Чередниченко М. М. Основні результати дослідження Бердянського кургану / М. М. Чередниченко, В. Ю. Мурзін // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 69–78.

28. Фіалко Е. Е. Оружје Бердянського кургану / Е. Е. Фіалко // Киммерійці і скифи. – Кіровоград, 1987. – Ч. 2. – С. 75–77.

29. Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu / T. Sulimirski. – Lwów, 1936.

30. Treasures from the Black sea coast. Catalogue of the exhibition at the National Museum in Cracow. – Cracow, 2006.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 902(09)(477.65)

І. В. Шевченко

*Музей історії Долинського району
(м. Волинськ Кіровоградської області)*

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СХІДНОЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто археологічні дослідження у межиріччі Інгулу та Інгульця, які знаходяться у східній частині Кіровоградської області.

Ключові слова: східна Кіровоградщина, археологічна культура, неоліт, енеоліт, доба раннього заліза.

Рассмотрены археологические исследования в междуречье Ингула и Ингульца, которые находятся в восточной части Кировоградской области.

Ключевые слова: восточная Кировоградщина, археологическая культура, неолит, энеолит, период раннего железа.

Archaeological researches are considered in a country between of Ingul and Ingelets, which are in east part of the Kirovohrad area.

Key words: east Kirovohrad region, archaeological culture, neolith, time of early iron.

Цивілізоване входження у світове співтовариство вимагає від Української держави в стислі терміни не лише подолати економічну кризу, а й на справі продемонструвати шанобливе, справді державницьке ставлення до свого національного багатства, включаючи збереження і примноження для прийдешніх поколінь природного